

DOI

УДК 327(091)(=16)"653":930:378.4.016(477.54-25):929Ільїнський

Міжнародні відносини зарубіжних слов'ян доби Середньовіччя у навчальних курсах Г. А. Ільїнського: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1907–1909 рр.)

Сергій Лиман

доктор історичних наук, професор, кафедра туристичного бізнесу і країнознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 6, м Харків, Україна, 61022, e-mail:limans@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

У статті розглядається харківський період науково-педагогічної діяльності в галузі вивчення міжнародних відносин південних і західних слов'ян Григорія Андрійовича Ільїнського (1876–1937) – відомого діяча вітчизняного та європейського слов'янознавства, приват-доцента Санкт-Петербурзького, Харківського, Юр'ївського, Саратовського, Московського університетів, розстріляного органами НКВС за сфабрикованою справою. Протягом двох років (1907–1909) він викладав курс історії слов'ян в імператорському Харківському університеті, в стінах якого почав готувати текст головної наукової праці – докторської дисертації «Грамоти болгарських царів». Оцінки Г. А. Ільїнським міжнародних відносин зарубіжних слов'ян доби Середньовіччя відображені у двох літографованих курсах його лекцій – «Історія слов'ян» (1908) і «Короткий курс історії південних слов'ян» (1909). Головну особливість історії слов'ян вчений вбачав в їх запеклій боротьбі з німецькими та азіатськими народами, підкреслюючи в дусі офіційної вітчизняної славістики згубність німецького впливу на долі західного слов'янства. При цьому міжплемінну боротьбу всередині слов'ян Г. А. Ільїнський не вважав фактором, що істотно шкодить ідеї їх єдності. У зв'язку з тим, що минуле південного і західного слов'янства вчений називав в основному «історією національних катастроф»,

він в своїх курсах зосереджував свою увагу на періодах незалежного розвитку окремих народів. Серед південнослов'янських народів болгари, на думку Г. А. Ільїнського, грали «першорядну роль», а сама Болгарія «зробилася розсадником освіти для всього православного слов'янства». При дослідженні причин і темпів утворення середньовічних слов'янських держав Г. А. Ільїнський особливу увагу приділяв географічним фактором, що суттєво зближувало його погляди з концепцією А. Л. Погодіна.

Ключові слова: Г. А. Ільїнський, історія, міжнародні відносини, Середні століття, слов'яни, славяноведение, Харківський університет.

International relations of Medieval foreign Slavs in training courses by G. A. Ilinskiy: Kharkiv period of his research and teaching activities (1907–1909)

Serhii Lyman

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Tourism Business and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University,
Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: limans@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

Grigoriy Andreevich Illinskiy (1876–1937) was a distinct authority in Russian Empire and European Slavic studies, Associate Professor of Universities of Saint Petersburg, Kharkiv, Yuriev, Saratov and Moscow who was executed by NKVD on a frame-up charge. Within two years (1907–1909) he taught Slavic history course at Kharkiv University where he began writing his main scientific work – Doctor's thesis “Charters of Bulgarian Kings”. G. A. Illinsky's opinions on international relations of Middle Ages foreign Slavs are reflected in two lithographed courses of his lectures: “History of Slavs” (1908) and “Brief History Course of Southern Slavs” (1909). He saw the basic trait of Slavic history in their bitter struggle with Germanic and Asian people. In the spirit of official Russian Empire Slavistics he emphasized pernicious

effect of German influence on the fates of Western Slavs. At this G. A. Illinskiy did not treat tribal enmity among Slavs as a factor substantially hampering the idea of their unity. He called the past of Western and Southern Slavs “a history of national disasters” and, accordingly, concentrated his attention mainly of independent development periods of particular peoples. Among South Slavic peoples Bulgarians, as G. A. Illinskiy opined, played first-rate role, whereas Bulgaria made itself “the hotbed of enlightenment for the whole Orthodox Slavdom”. In his study of reasons and rates of formation of Medieval Slavic states G. A. Illinskiy paid special attention to geographic factor, which drew his stances close to the concept by A. L. Pogodin.

Key words: G. A. Illinskiy, history, international relations, Middle Ages, Slavs, Slavic studies, Kharkiv University.

Імператорський Харківський університет – визнаний науковий центр досліджень міжнародних відносин в різні періоди історії. Серед цих періодів особливою є доба Середньовіччя, як час виникнення і формування сучасних європейських держав. При цьому пильну увагу через етнічну і географічну близькість вчені імператорського Харківського університету традиційно приділяли зарубіжним слов'янським державам – Болгарії, Сербії, Чехії, Польщі. Зовнішня політика цих країн на окремих етапах Середньовіччя певним чином впливала і на міжнародне становище самої Русі. У той же час дореволюційні дослідники були свідками неодноразових загострень міжнародної політичної ситуації за участю сучасних їм країн Центральної та Південно-Східної Європи, а це викликало суспільний інтерес до історичного минулого цих країн, до витоків багатовікових конфліктів, і змушувало авторів історичних робіт і курсів лекцій скрупульозно шукати історичні аналогії подій різних епох.

Серед вчених, які у своїй творчості зверталися до вивчення міжнародних відносин середньовічних слов'янських держав, помітне місце посідає Григорій Андрійович Ільїнський (1876–1937) – відомий діяч вітчизняного та європейського слов'янознавства, визнаний вчений і педагог. У його насиченої різними подіями біографії відбився весь драматизм і трагізм двох епох.

Сучасник розквіту дореволюційної вітчизняної науки, він пережив життєві підйоми й падіння, був свідком Першої світової та Громадянської воєн, став однією з жертв Великого терору. Символічно, що його життя почалося всього за місяць до знаменитого Квітневого повстання в Болгарії в 1876 р, за три місяці до початку Сербсько-турецької війни, а завершилося в 1937 році, якому судилося стати піком більшовицьких репресій. Якщо простежити увесь логічний ланцюжок даних подій, він буде виглядати так: боротьба південних слов'ян проти османського ярма, активна позиція Російської імперії, яка почала війну для їх звільнення і свого просування на Балкани, боротьба великих і малих держав навколо вогненебезпечного «порохового льоху Європи», фатальний постріл Гаврили Принципа, що відбився відлунням у канонаді тисяч гармад Першої світової війни, революція 1917 року, яка зробила всіх «колишніх» ворогами нового режиму, відкладена, але неминуча розправа над тим, хто вивчав не класовий підхід, а слов'янську взаємність і проходив за відомою «справою славістів».

З 61 року свого життя, яку обірвала розстрільна команда, Г. А. Ільїнський всього 2 роки викладав в імператорському Харківському університеті. Проте аналіз його науково-педагогічної діяльності саме в ці 2 роки і є предметом даної статті.

На жаль, харківський період науково-педагогічної діяльності вченого практично не відображено у вітчизняній та зарубіжній історіографії, за винятком коротких нотаток у біобібліографічних словниках (Ilinskyi Hryhorii Andriiovych. 2012, 115–117; Ilinskyi Hryhorii Andriiovych 2013, 99–100) або дослідженнях з історії медієвістики й славістики в Україні (Kolesov 1979, 167–168; Lyman 1993, 262–263). Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що за два роки викладання в Харкові Г. А. Ільїнський не встиг опублікувати знакових історичних робіт. Цим і пояснюється інтерес до його наукової спадщини, перш за все вчених-філологів, які розглядали головним чином його внесок у вивчення питань слов'янського мовознавства та слов'янських літератур (Barankova, Eskov 2000; Zhuravlev 1962). У деяких роботах лише згадується про те, що в

Харківському університеті він читав лекції з історії південних слов'ян, історії южнославянської літератури (Zaharova 2003, 175; Samoilenko 2008, 135). У зв'язку з тим, що Г. А. Ільїнський став жертвою політичних репресій, в ряді видань на цю тему містяться відомості про його життєвий шлях і деякі віхи наукової діяльності (Hanevich 2002, 225–229), проте харківський період цієї діяльності в них не відбитий. Про викладацьку роботу Г. А. Ільїнського в Харківському університеті й читанні ним курсів з історії та літератури слов'ян коротко згадується у фундаментальній монографії С. А. Копилова (Корупов 2005, 321), але у зв'язку з тим, що головною історичною роботою вченого стала його робота «Грамоти болгарських царів», яку він завершив уже в Ніжині, С. А. Копилов апріорі зосереджується на аналізі саме цієї роботи.

Мета даної статті – на основі аналізу всього наративу Г. А. Ільїнського харківського періоду його науково-педагогічної діяльності дослідити вивчення ним міжнародних відносин зарубіжних слов'янських народів доби Середньовіччя, як часу виникнення сучасних слов'янських держав.

Григорій Андрійович народився 23 березня 1876 р. у столиці імперії Санкт-Петербурзі. Він походив із дворянської родини, а його батько був в цей час учителем (Zaharova 2003, 174), Випускник 6-ої Петербурзької гімназії, він в 1894 р. вступив на історико-філологічний факультет С.-Петербурзького університету, де його вчителями були відомі славісти В. І. Ламанскій, О. О. Шахматов, С. К. Булич, Ф. Ф. Фортунатов тощо (Zhuravlev 1962, 3; Kolesov 1979, 167).

Г. А. Ільїнський рано виявив схильність до самостійного наукового пошуку. У 1898 р. отримав золоту медаль факультету за випускне студентське твір «Орбельська Тріюдь», присвячене вивченню літературного болгарського пам'ятника XIII ст. (Luman 1993, 263). Після закінчення університету він за наполяганням В. І. Ламанського і С. К. Буліча був залишений на кафедрі слов'янської філології стипендіатом для приготування до професорського звання (1898–1903) (Zaharova 2003 174). За існуючою тоді традицією він вирушив у дворічне закордонне наукове відрядження і в 1901–1903 рр. вивчав

документи в бібліотеках та архівах слов'янських земель Австро-Угорщини і Німеччини (Kolesov 1979, 167). Після повернення Г. А. Ільїнський в 1903 р. був призначений секретарем Комісії для підготовки з'їзду слов'янських філологів (Plinskyi Hryhorii Andriiovych 2012, 115), отримав посаду приват-доцента кафедри слов'янської філології Санкт-Петербурзького університету. Тут він викладав у 1904–1907 рр. і захистив в 1905 р. магістерську дисертацію «Складні займенники і закінчення родового відмінка однини чоловічого та середнього роду неособистих займенників в слов'янських мовах» (Kolesov 1979, 167). Тематика магістерської дисертації цілком відображала коло його філологічних наукових інтересів в цей період. Втім, особливості підготовки вчених-славістів російських імператорських університетів робили їх широкими фахівцями, які могли здійснювати читання лекцій, як з мовознавства, так і з історії слов'янських народів.

З 1907 по 1909 роки Г. А. Ільїнський – приват-доцент кафедри слов'янської філології імператорського Харківського університету (Otchyot 1908, 8; Lyman 1993, 263). Він не був тут професором, як про це помилково повідомляється у статті В. В. Колесова (Kolesov 1979, 167). Ротація університетських вчених-славістів була в той час звичайним явищем. До того ж в 1906 р. у Харкові від туберкульозу помер відомий учений болгарського походження М. С. Дринов, який багато років був уособленням харківської школи славістів. Незадовго до його смерті, в 1904 р. приват-доцентом кафедри слов'янської філології Харківського університету став С. М. Кульбакін. Науковий потенціал двох молодих вчених С. М. Кульбакіна та Г. А. Ільїнського мав певною мірою вирішити кадрову проблему.

У період з 1907 по 1909 роки Г. А. Ільїнський читав курси з історії слов'янських народів та з історії слов'янських літератур. Наприклад, в 1907-1908 навчальному році він у двох півріччях читав по 2 години на тиждень курс «Історія південних слов'ян» (Obozrenie prepodavaniya 1907, 8–9). Як зазначено в щорічному «Огляді викладання предметів», основними позиціями списку літератури для нього були такі видання: О. Ф. Гильфердинг. Зібрання творів.

Том 1. Історія сербів і болгар; І. Н. Смирнов. Нарис культури історії південних слов'ян; Іречек К. Й. Історія болгар; В. Клаїч Історія хорватів з найдавніших часів до кінця ХІХст. тощо (*Obozrenie prepodavaniya* 1907 році, 8–9).

У Харківському університеті Г. А. Ільїнський почав готувати текст головної історичної наукової праці – докторської дисертації «Грамоти болгарських царів». Для збору письмових джерел восени 1907 р. він був відряджений до Афону (Корулов 2005, 321). Тут Г. А. Ільїнський зібрав і зробив копії середньовічних болгарських грамот (Pinskiy Hryhorii Andriiovych 2012, 116; Zhuravlev 1962, 17). Процес наукового осмислення матеріалу цих письмових джерел зайняв у нього ще 2 роки (Pinskiy 1908b). Робота буде опублікована і захищена у 1911 р. (*Zapiska ob uchYonyih trudah* 1921), вже після того, як він перейшов на посаду екстраординарного професора до Ніжинського Історико-філологічного інституту. Ця робота отримала позитивну відгук рецензентів, а автор – престижну Ломоносовську премію (Lyman 1993, 263). Про велике значення монографії «Грамоти болгарських царів» для науки свідчить і той факт, що в 1970 р. її перевидали у Лондоні (Kolesov 1979, 354).

Апріорі ця робота займала основну увагу Г. А. Ільїнського в нетривалій харківський період його науково-педагогічної діяльності. Для істориків науки, зокрема тих, хто розглядає процес вивчення в Харківському університеті різних проблем Середньовіччя, перш за все міжнародні відносини, інтерес можуть представляти два літографованих курси: «Історія слов'ян» (1908) і «Короткий курс історії південних слов'ян» (1909). При цьому термін «короткий» можна однаково застосувати до обох курсів. Виклад Г. А. Ільїнського відрізняється стислістю матеріалу самих лекцій та досить детальним вступом. Незважаючи на цю стислість, курси в цілому дають уявлення про погляди вченого на історію міжнародних відносин в середньовічній Центральній і Південно-Східній Європі та на історію слов'янства взагалі. На відміну від курсів лекцій його наукова стаття про значення Афону в історії слов'янської писемності хоча й є великою за обсягом (Pinskiy 1908b, 1–41), проте не присвячена безпосередньо дослідженню зовнішньополітичних питань, хоча і містить дані про культурно-релігійний

вплив Візантії на сусідні слов'янські народи та контекстно показує її боротьбу із арабами, хрестоносцями, турками-османами тощо (Pinskiy 1908b, 5, 7, 9).

Сама ж «історія слов'янства», згідно з визначенням Г. А. Ільїнського, – це «наука про розвиток суспільств, які коли-небудь виникали у надрах слов'янського племені» (Pinskiy 1908a, 12). Оскільки у межах розглянутих курсів вивчалися у першу чергу саме суспільства, і лише потім – держави, це дозволяло Г. А. Ільїнському дотримуватися своєї концепції без суперечностей та викладати свій матеріал з «доби праслов'янської єдності» (Pinskiy 1908a, 89). У той же час будь-який дослідник курсів його лекцій напевно знайде в них інше концептуальне протиріччя. А саме: у зв'язку з тим, що минуле південного і західного слов'янства вчений називав «історією національних катастроф» (Pinskiy 1908a, 19), він в своїх курсах зосереджував увагу на періодах незалежного розвитку окремих народів. Ось чому, наприклад, історію Болгарії він завершив захопленням у XIV ст. уламків Другого Болгарського царства турками-османами (Pinskiy 1909 I, 97–100), Сербії – остаточним завоюванням турками у 1459 р. сербських земель (Pinskiy 1909 II, 52), а історію Чехії – подіями 1620 р., тобто роком Білогірської битви, коли Чеська держава, відповідно до поширеної у дореволюційній вітчизняній науці думкою (Lavrovskiy 1863), втратила залишки своєї політичної самостійності «і перетворилася на просту провінцію австрійської держави» (Pinskiy 1908a, 289).

Досліджуючи причини й темпи утворення середньовічних слов'янських держав Г. А. Ільїнський особливу увагу приділяв географічним фактором. Це суттєво зближувало його погляди з концепцією його сучасника О. Л. Погодіна (Pogodin 1915, 98). Наприклад в курсі «Історія слов'ян» «Географічному устрою слов'янських територій» була присвячена вся лекція №2 (Pinskiy 1908a, 31–57).

Головну особливість історії слов'ян вчений вбачав в їх запеклій боротьбі на заході - з німецькими та на сході – з азіатськими народами. У зв'язку з тим, що слов'янство, за висловом Г. А. Ільїнського, було кинуте між «молотом і ковадлом» (тобто між Заходом і Сходом), йому доводилося вести боротьбу «за своє елементарне існування» (Pinskiy 1908a, 18–19). Ця точка зору про постійну

збройну боротьбу слов'ян із сусідами як про ключовий зміст їх історії та причину утворення держав набула широкого поширення в працях попередників і сучасників Г. А. Ільїнського (див.: Rogodin 1915, 84, 100). Вже перша слов'янська держава Само була створена в результаті боротьби слов'ян проти ярма аварів, однак заснування цієї держави Г. А. Ільїнський датує в одному зі своїх курсів 622 роком (Pinskiy 1909 I, 51), а в іншому 629 роком (Pinskiy 1908a, 226), тоді як в Хроніці Фредегара ця подія значиться під 623 роком (Fredegar IV, 48).

Істотним здавалося Г. А. Ільїнському і те, що слов'янство сильно страждало від міжплеменних воєн, які завжди використовували в своїх політичних цілях інші, перш за все західні, народи. «Майстерно користуючись цими розбратами слов'ян і протегуючи їх автономіським прагненням, – вказував Г. А. Ільїнський, – італійці заволоділи Далматією (так в тексті – С. Л.), німці на руїнах зламаних ними не без допомоги азіатів і папського Риму слов'янських держав, на уламках пригнічених ними слов'янських народностей встигли, нарешті, утворити зі своїх невеликих східних марок (україн) (так в тексті – С. Л.) дві великі держави – Пруссію і Австрію» (Pinskiy 1908a, 3).

При цьому міжплеменну боротьбу всередині слов'ян Г. А. Ільїнський не вважав фактором, який суттєво шкодив ідеї їхньої єдності (Pinskiy 1908a, 9). Тому висловлювання вченого про цю ідею слов'янської єдності як «життєдайній силі» (Pinskiy 1908a, 22), будуть згадуватися на сторінках його лекцій неодноразово.

У повній відповідності з науковими уявленнями сучасної йому медієвістики, Г. А. Ільїнський вважав, що якщо на південних слов'ян в політичному і культурному відношенні вплинули греки (Pinskiy 1908a, 58), то на західних – німці (Pinskiy 1908a, 70). При цьому вчений підкреслював важливу думку: «Не в одній лише зовнішній, політичній історії (західного – С. Л.) слов'янства німці грають домінуючу роль, й у внутрішній, культурній історії німецький вплив є першорядним» (Pinskiy 1908a, 70). В цілому, він підкреслював, як це зазвичай робилося в офіційній вітчизняній славистиці, ідею

про згубність німецького впливу на долі західного слов'янства. Однак сам текст його лекцій, як й історична дійсність, переконують нас в тому, що періоди загострення відносин між німецьким і слов'янським світом змінювалися на періоди їх взаємодії.

Найяскравіше це проявилось при описі Г. А. Ільїнським польсько-німецьких відносин доби раннього Середньовіччя, перш за все за правління князя Мешко I. З одного боку, характеризуючи зовнішньополітичних ворогів Польщі в цей період, харківський учений зазначав: «Найстрашнішим з них був, звичайно, німецький імператор Оттон I» (Pinskiy 1908a, 115). Однак, з іншого боку, визнання польським князем васальної залежності від Оттона I і прийняття християнства за католицьким обрядом були епохальними культурно-політичними кроками Мешко I по залученню Польщі до західного, насамперед німецького світу. Ці кроки Мешко після низки поразок поляків від Оттона I Г. А. Ільїнський пояснював так: «Побоюючись ще гірших наслідків і бажаючи позбавити німців приводу їх постійних нападів на Польщу – викорінення язичництва, Мешко вирішив прийняти християнство» (Pinskiy 1908a, 115–116).

Г. А. Ільїнський показував, що союзницькі відносини Німеччини та Польщі мали місце не тільки за часів Мешко, який в союзі з німцями воював проти чехів і полабських слов'ян, але й у роки правління Болеславі I Хороброго (992–1025), який, як і батько, визнав верховну владу німецького імператора, підкорив сусідів і зумів «розширити територію Польщі до її природних кордонів і цим забезпечив її повну політичну незалежність в майбутньому» (Pinskiy 1908a, 117).

Особливе значення в польсько-німецьких відносинах в даний період мало створення в 1000 р. імператором Оттоном III Гнезненського архієпископства. Г. А. Ільїнський вважав, що цей крок був частиною зовнішньополітичної доктрини Оттона III, який «мріяв підкорити Римській імперії всі народи світу» (Pinskiy 1908a, 118). Однак ще В. К. Надлер стверджував: і створенням архієпископства, і звільненням князя Болеслава Хороброго від стягування данини Оттон III в кінцевому підсумку «емансиповав його з під впливу німців»

і «надзвичайно підняв політичну самостійність Польщі» (Nadler 1865, 23). Ця думка В. К. Надлера знаходить повне підтвердження і в польській історіографії, традиції якої йдуть від Галла Аноніма (Gall Anonim 1961, I, 6). Вона певною мірою діссонує з висловлюваннями Г. А. Ільїнського. Вкажемо також на то, що останній помилково вказував на IX століття як на час, коли утворилася Польська держава (Piński 1908a, 114). Насправді загальноприйнятою в історіографії вважається думка про те, що єдина Польська держава з'явилася століттям пізніше, а першим її правителем був князь Мешко I.

Епохальною подією середньовічної польської історії стало створення Кревської унії. На слушну думку Г. А. Ільїнського, унія була відповіддю насамперед на зовнішньополітичні виклики: «щоб більше забезпечити Польщу від нападів ззовні, особливо з боку хрестоносців» «малопольські пани», які в реальності правили країною замість юної Ядвіги, «вирішили поєднати її з Литвою династичної унією» (Piński 1908a, 149). На велику небезпеку з боку Тевтонського ордена, як на ключову причину унії, звертається увага й у сучасній польській історіографії (Dybkovskaya 1995; Klochovskyi 2005, 59). Цей вектор відбитий і в середньовічних джерелах (Długosz 1868 VIII, 523, 529; Długosz 1962 8, 30). Однак Г. А. Ільїнський помилково вказує на 1386 рік, як на час укладення Кревської унії (Piński 1908a, 150). Насправді унія була укладена на рік раніше, а в 1386 р. відбулося одруження Ягайла та Ядвіги, як одна з умов польсько-литовської угоди.

Ця угода, як вірно вказував Г. А. Ільїнський, була не вигідна і хрестоносцям, і німецькому імператору Сигізмунду, але його логічним наслідком стала перемога над Тевтонським Орденом при Грюнвальді, після чого «Орден став швидко занепадати» (Piński 1908a, 151–152, 158). Торунський мир 1466 р. збільшив значення Польщі у міжнародних справах, особливо на тлі остаточного падіння Візантії (Piński 1908a, 159–160).

Боротьбу з німецькою експансією Г. А. Ільїнський вважав визначальною й у зовнішній політиці середньовічної Чеської держави. Незважаючи на успіхи слов'янського богослужіння Кирила і Мефодія у Великій Моравії, в 895 р.

сталось відділення Чехії від Моравії та визнання чеським князем Спітігневом I васальної залежності від німецького короля Арнульфа. Це політичне й церковне зближення Спітігнева I з німцями на Регенсбургському рейхстазі 895 р. призвело, на думку вченого, до того, що «духовною столицею Чехії стає німецький Регенсбург» і «з цього часу починається той німецький вплив на Чехію, який заподіяв їй стільки бід і врешті-решт погубив її» (Пінський 1908а, 228).

Однією з ключових віх боротьби чехів проти німецького світу Г. А. Ільїнський вважав гуситського руху і гуситські війни, в яких чехи неодноразово перемагали хрестоносців (Пінський 1908а, 266–268). Розгром гуситами учасників хрестових походів мав важливі міжнародні наслідки, в тому числі на рішення Базельського собору: «утраквістські пани, які отримали на Базельському соборі грошову субсидію, відкрито порвали з таборитами і в союзі з пражанам розбили їх на голову в битві при Липанах (1434)» (Пінський 1908а, 270). Незважаючи на це, хронологічні рамки «гуситської епохи» Г. А. Ільїнський досить довільно визначав 1419–1526 роками на підставі того, що в 1526 р. в битві при Мохаче загинув чеський король Людовик I (Пінський 1908а, 278).

На відміну від західних слов'ян, а також і словенців, болгарів і сербів, за висловом Г. А. Ільїнського, «примкнули до культурного світу Візантії» (Пінський 1909 I, 1). Розподіл за релігійним принципом єдиних за мовою сербів і хорватів призвів до того, що «такий культурно-історичний дуалізм приніс національній свідомості і політичним успіхам слов'янських народів незліченну шкоду» (Пінський 1909 I, 2). Ця теза отримала широке поширення в сучасній йому вітчизняній славистиці (Рогодін 1915, 84).

Серед держав, які впливали на південних слов'ян, Г. А. Ільїнський справедливо називав Візантію, Італію, Угорщину, Австрію, Туреччину тощо (Пінський 1909 I, 3). При цьому найбільший політичний і культурний вплив на народи Балканського півострова здійснювали саме греки (Пінський 1909 I, 20), а духовним центром Візантії та цих православних слов'янських народів у Середні

віки, на думку Г. А. Ільїнського, був Афон (Ilinskiy 1908c, 3). Але хоча «політична доля південних слов'ян була тісно пов'язана із занепадом або зростанням могутності Візантійської імперії», її культурний вплив Г. А. Ільїнський вважав ще більш істотним. При цьому під «культурним впливом» вчений мав на увазі не тільки релігію, світогляд, моральні ідеали, а й «копіювання їх (візантійців – С. Л.) державного устрою» слов'янами (Ilinskiy 1909 I, 21).

Заслугою Г. А. Ільїнського було те, що він переконливо показав наскільки різним був візантійський вплив на різні слов'янські народи Балканського півострова. Серед південнослов'янських народів болгари, на його думку, грали «першорядну роль», а сама Болгарія «зробилася розсадником освіти для всього православного слов'янства» (Ilinskiy 1909, 7). Цей висновок відбивав концепції багатьох сучасних йому вчених-славістів. Наприклад, К. Рот вважав «незначною» роль хорватів і сербів в той період, коли утворилося Перше Болгарське царство (Rot 1914, 17).

Однак у викладі історії Першого Болгарського царства Г. А. Ільїнський змішує дві ключові події: він вказував у своєму курсі на 679 рік як на рік підписання договору між Візантією і болгарським ханом Аспарухом, який переміг її у війні (Ilinskiy 1909 I, 52)¹. На цей же рік як на рік підписання договору Костянтина IV Погоната і Аспаруха про утворення Першого Болгарського царства та його кордони вказував й О. Л. Погодін (Pogodin 1910, 1). У сучасній славістиці вважається, що Візантія за договором лише в 681 р. визнала створення Болгарської держави на Балканах, тоді як 679 рік визнається роком захоплення Аспарухом частини балканських земель і початком створення спільних слов'янсько-болгарських державних структур.

Одному з найбільш видатних правителів ранньосередньовічної Болгарії хану Крум Г. А. Ільїнський приписував план «знищити візантійську владу в

¹ Див. у тексті лекцій Г. А. Ільїнського: «Візантійський Імператор Константин Погонат, безсилий відбити нашестя диких полчищ, змушений був у 679 р. укласти з болгарами договір, який не тільки визнавав повну незалежність їхньої держави, а й зобов'язував платити їм щорічну данину» (Ilinskiy 1909 I, 52).

Європі» (Plinskiy 1909 I, 55), в той час як прийняття князем Борисом християнства від Візантії він відповідно до історіографічної традиції слушно вважав «дипломатичним розрахунком» (Plinskiy 1909 I, 58–59).

Г. А. Ільїнський не прагнув персоніфікувати історію, хоча роль особистості в історії підкреслювалася їм постійно (Ільїнський 1908а, 116, 119, 122). При цьому в обох курсах вченого особливо виділяв царювання Симеона Великого (893–927), за часів якого Болгарія перемогла візантійців, угорців, арабів і досягла своєї найвищої могутності (Ільїнський 1908а, 20; Plinskiy 1909 I, 62–63).

На тлі діяльності енергійного і «геніального» царя Симеона, який зумів поставити Болгарію «в ряд найбільш передових і освічених країн свого часу» образ болгарського царя Петра I (927–969) постає відверто карикатурно. Відзначено і політичні невдачі Петра, наприклад, відділення Сербії, яка здобула незалежність, вторгнення угорців, похід Святослава. Щоправда, Г. А. Ільїнський справедливо зауважував, що глибокий занепад країни почався зовсім не внаслідок особистих якостей правителів країни. «Політичному падінню Болгарії цілком відповідало і культурне, – підкреслював учений. – Духовна діяльність болгарського народу в цей час ніби завмирає» (Plinskiy 1909 I, с. 74).

Досліджуючи міжнародні відносини Середньовіччя, серед яких особливе місце він відводив завойовницьким походам, Г. А. Ільїнський проте критично ставився до діяльності навіть тих правителів, які ігнорували необхідність прогресивних суспільних перетворень. Так, наприклад, визнавши, що за Стефана Душана (1331–1355) «Сербія досягла вершини своєї могутності» (Plinskiy 1909 II, 28), завоювавши значну частину Балкан і ставши царством, Г. А. Ільїнський проте помічав, що причину краху держави Душана слід вбачати в самій його діяльності (Plinskiy 1909 II, 29). Замість того, щоб вивести країну з «важкої економічної і соціальної кризи ..., – вказував вчений, – Душан в своєму «Законнику» лише закріпив і санкціонував в суспільний лад, що склався в Сербії задовго до вступу його на сербський престол» (Plinskiy 1909 II, 47).

Боротьба і взаємодія слов'янських народів один з одним, з Німеччиною, Угорщиною, Візантією, турками-османами поряд з взаємним релігійним культурним впливом показані в курсах Г. А. Ільїнського повною мірою. Але хоча ці курси відображали у першу чергу саме міжнародні відносини середньовічної доби, залишилися практично без розгляду питання економічних зв'язків, торгівлі, на що в тогочасній медієвістиці та славістиці вже звертали достатньо уваги.

Після завершення своєї роботи в Харківському університеті в 1909–1916 рр. І. А. Ільїнський був професором Ніжинського історико-філологічного інституту, одночасно – професором Вищих жіночих курсів у Києві (Zaharova 2003 175), потім – Юр'ївського (в евакуації 1918–1920 – у Воронежі), Саратовського, Першого Московського університетів, членом-кореспондентом Російської академії наук (1921), дійсним членом Болгарської (1928) і Польської (1930) Академій наук (Kolesov 1979, 167). В історіографії зазначалося, що незважаючи на свою популярність і затребуваність в наукових колах, Г. А. Ільїнський в середині 1920-х років фактично встав в опозицію до ректора Московського університету, майбутнього генерального прокурора СРСР і одному з організаторів масових репресій А. Я. Вишинського, і активно виступав проти теорії Н. Я. Марра (Zaharova 2003, 177). Дійсно, невдоволення, яке висловлював Г. А. Ільїнський з приводу методологічних, організаційних, наукових новацій А. Я. Вишинського та його однодумців, могло позначитися і дійсно позначилося незабаром на його долі.

Після відомої «чистки» Академії наук в 1929–1931 рр. («Справа академіків») арешт Г. А. Ільїнського органами ОДПУ був фактично вирішений. Його заарештовували двічі. Спочатку – в 1934 р. за «справою славістів» (див.: Ashnin, Alpatov 1994) та неіснуючої «Російської національної партії», коли після двох років Соловків в'язниця була замінена йому посиленням до Томська (Zaharova 2003, 178–179). Потім – в 1937 р. вже в Томську (Hanevich 2002, 226–228). Цей другий та останній арешт не залишив літньому вченому права на життя. Г. А. Ільїнський показав стійку для його віку поведінку на допитах і був

засуджений згідно сумнозвісної 58 статті до розстрілу (Hanevich 2002, 227–228). Між повторним арештом і розстрілом пройшло менше місяця.

Згодом, уже в 1964 р, Г. А. Ільїнський був реабілітований, але справедливість частково восторжествувала ще раніше. Його першою «справою славістів» та «Російської національної партії» займався один з найжорстокіших керівників НКВС, згодом начальник управління НКВС по Далекому Сходу Генріх Люшков. Ярий слов'янофоб, за іронією долі земляк відомого злочинного авторитета одесита «Япончика», він сам став «Япончиком», але не за кличкою, а за суттю – у 1938 р, побоюючись арешту, кат Г. Люшков втік у Маньчжурію до японців і співпрацював з ними та німецькою розвідкою до самої своєї ганебної смерті в 1945 р.

Розплата настала ... Хоча і з запізненням.

З розглянутого в статті можна зробити висновок, що великий діяч вітчизняного та європейського слов'янознавства, відомий вчений і педагог, Г. А. Ільїнський лише протягом двох років (1907–1909) викладав в імператорському Харківському університеті. За цей час він встиг підготувати статтю про значення Афона в історії слов'янської писемності, прочитати курси з історії та літератури південних і західних слов'ян і почав готувати текст своєї головної наукової праці - докторської дисертації «Грамоти болгарських царів». Оцінки Г. А. Ильинским міжнародних відносин зарубіжних слов'ян епохи Середньовіччя розгорнуто відображені в двох літографованих курсах його лекцій – «Історія слов'ян» (1908) і «Короткий курс історії південних слов'ян» (1909). Головну особливість історії слов'ян вчений вбачав в їх запеклій боротьбі з німецькими та азіатськими народами. Він підкреслював згідно з традицією офіційної вітчизняної славістики згубність німецького впливу на долі західного слов'янства. При цьому міжплеменну боротьбу всередині слов'ян Г. А. Ільїнський не вважав фактором, який суттєво шкодив ідеї їх єдності. У зв'язку з тим, що минуле південного і західного слов'янства вчений називав «історією національних катастроф», він у своїх курсах розглядав лише періоди незалежного розвитку окремих народів. Серед південнослов'янських народів

болгари, на думку Г. А. Ільїнського, відіграли ключову роль, а сама Болгарія найбільшою мірою вплинула на освіту всього православного слов'янства. Досліджуючи причини і темпи утворення середньовічних слов'янських держав, Г. А. Ільїнський особливу увагу приділяв географічним фактором, що суттєво зближувало його погляди з концепцією О. Л. Погодіна.

Наукова спадщина Г. А. Ільїнського розглядається автором статті в рамках підготовки їм монографії «Медієвістика в імператорському Харківському університеті (1804–1917 рр.)».

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Ashnin, F. D., Alpatov, B. M. 1994. «Delo slavistov». 30-e godyi. Moscow, Heritage. 286 s. (In Russian).

Ашнин, Ф. Д., Алпатов Б. М. 1994. «Дело славистов». 30-е годы. Москва, Наследие. 286 с.

Barankova, G. S., Eskov, I. B. 2000. Trudyi i dni Grigoriya Andreevicha Pinskogo (1876–1937). *Moskovskiy zhurnal*, № 7. S. 2–14. (In Russian).

Баранкова Г. С., Еськов И. Б. 2000. Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876–1937). *Московский журнал*, №7. С. 2–14.

Bulahov, M. G. 1977. Pinskiy Grigoriy Andreevich (1876–1937) [Plyinsky Grigory Andreevich (1876–1937)]. *Vostochnoslavjanskie yazykovedyi : biobibliograficheskiy slovar*. Minsk, vol. 2. S. 229–236.

Булахов, М. Г. 1977. Ильинский Григорий Андреевич (1876–1937). *Восточнославянские языковеды: биобиблиографический словарь*. Минск, том 2 С. 229–236.

Długosz, J. 1868. *Dzieje Polskie* [Polish history]. Kraków: W druk. «Czasu» W. Kirchmayera, т. 2. 530 s.

Dlugosh, Ya. 1962. *Gryunvaldskaya bitva* [Battle of Grunwald]. Moscow; Leningrad, USSR Academy of Sciences Publishing House. 213 s. (In Russian).

Длугош, Я. 1962. Грюнвальдская битва. Москва; Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 213 с.

Dyibkovskaya, A., Zharyin, M., Zharyin, Ya. 1995. Istoriya Polshi s drevneyshih vremyon do nashih dney [History of Poland from ancient times to the present day]. Warsaw, PVN. 380 s. (In Russian).

Дыбковская, А., Жарын, М., Жарын, Я. 1995. История Польши с древнейших времён до наших дней. Варшава, ПВН. 380 с.

Fredegar, Hronika [Chronicle]. (In Russian). URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fredegar/frametext.htm>

Фредегар. Хроника. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fredegar/frametext.htm>

Gall, A. 1961. Hronika i deyaniya knyazej ili pravitelej pol'skikh [Chronicle and deeds of princes or rulers of Poland]. Moscow, USSR Academy of Sciences Publishing House, 171 s. (In Russian).

Галл, А. 1961. Хроника и деяния князей или правителей польских. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 171 с.

Hanevich, V. A. 2002. Politicheskie repressii v sudbah sotrudnikov Tomskogo kraevedcheskogo muzeya [Political repressions in the fate of employees of the Tomsk Museum of Local Lore]. *Trudy Tomskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeya*. Tomsk, tom 11, s. 209–235. (In Russian).

Ханевич, В. А. 2002. Политические репрессии в судьбах сотрудников Томского краеведческого музея. *Труды Томского областного краеведческого музея*. Томск, том 11, с. 209–235.

Klochovskyi, Ye. 2005. Istoriia Polshchi do kintsia XV stolittia [History of Poland until the end of the XV century]. Lublin, Society of the Institute of Central and Eastern Europe, 237 s. (In Ukrainian).

Клочовський, Є. 2005. Історія Польщі до кінця XV століття. Люблін, Товариство Інституту Центрально-Східної Європи, 237 с.

Ilinskiy, G. A. 1908a. Istoriya slavyan. Kurs, chitannyiy v imperatorskom Narkovskom universitete v osennem polugodii 1908 goda [History of the Slavs. A course taught at the Imperial Kharkov University in the autumn half of 1908], part 1.

Istoriya zapadnyih slavyan. Kharkov, Tipo-lithograph S. Ivanchenko, 268 s. (In Russian).

Ильинский, Г. А. 1908а. История славян. Курс, читанный в императорском Харьковском университете в осеннем полугодии 1908 года. Часть 1. История западных славян. Харьков, Типо-литография С. Иванченко, 268 с.

Ilinskiy, G. A. 1908b. Znachenie Afona v istorii slavyanskoj pismennosti [The value of Athos in the history of Slavic writing]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, vol. 18, s. 1–41. (In Russian).

Ильинский, Г. А. 1908b. Значение Афона в истории славянской письменности. *Журнал Министерства народного просвещения*, том 18, с. 1–41.

Ilinskiy, G. A. 1909. Kratkiy kurs istorii yuzhnyih slavyan, chitannyiy v 1908/1909 uchebnoy godu v imperatorskom Harkovskom universitete [A short course on the history of the South Slavs, read in the 1908/1909 academic year at the Imperial Kharkov University]. Kharkov, Tipo-lithograph S. Ivanchenko, part I. Vvedenie, Istoriya bolgar, 100 s.; part II. Istoriya serbov, 52 s. (In Russian).

Ильинский, Г. А. 1909. Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908/1909 учебном году в императорском Харьковском университете. Харьков, Типо-литография. С. Иванченко, часть I. Введение, История болгар, 100 с.; часть II. История сербов, 52 с.

Ильинский, Г. А. 1909. Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908/1909 учебном году в императорском Харьковском университете. Харьков, Типо-литография С. Иванченко, 208 с.

Ilinskyi Hryhorii Andriiovych. 2012 [Ilyinsky Grigory Andriyovich]. *Biobibliografichnyi slovnyk uchenykh Kharkivskoho universytetu*. Vol. 2. Istoriyky (1905–2012 rr.) / ukladachi O. M. Bohdashyna, V. I. Butenko, S. R. Marchenko ta inshi.; vidpovidalnyi redaktor S. I. Posokhov. Kharkiv, s. 115–117 (In Ukrainian).

Ільїнський Григорій Андрійович. 2012. *Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Том 2. Історики (1905–2012 рр.)* / укладачі О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко та інші ; відповідальний редактор С. І. Посохов. Харків, с. 115–117.

Ilinskiy Hryhorii Andriiovych 2013. [Ilyinsky Grigory Andriyovich]. *Istoryky Kharkivskoho universytetu: biobibliohrafichnyi dovidnyk (1905–2013 rr.)* / ukladachi O. M. Bohdashyna, V. I. Butenko, S. R. Marchenko ta inshi; vidpovidalnyi redaktor; prof. S. I. Posokhov. Kharkiv, s. 99–100 (In Ukrainian).

Ільїнський Григорій Андрійович 2013. *Історики Харківського університету : біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.)* / укладачі О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко та інші ; відповідальний редактор; проф. С. І. Посохов. Харків, с. 99–100.

Kolesov, V. V. 1979. Ilinskiy Grigoriy Andreevich [Ilyinsky Grigory Andreevich]. *Slavyanovedenie v dorevolyutsionnoy Rossii. Biobibliograficheskiy slovar.* Moscow, 167-168. (In Russian).

Колесов, В. В. 1979. Ильинский Григорий Андреевич. *Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь.* Москва, с. 167–168.

Kopylov, S. A. 2005. Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorychnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.) [Problems of the history of Slavic peoples in the historical thought of Ukraine (last third of the XVII –beginning of the XX century)] Kamyanets-Podilsky, Oium, 464 s. (In Ukrainian).

Копилов, С. А. 2005. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) Кам'янець-Подільський, Оіум, 464 с.

Lavrovskiy, P. A. 1863. Padenie Chehii v XVII veke [The fall of the Czechia in the 17th century]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, № 5, s. 21–46. (In Russian).

Лавровский, П. А. 1863. Падение Чехии в XVII веке. Журнал Министерства народного просвещения, №5, с. 21–46.

Lyman, S. I. 1993. Mediievistyka v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. (1880–1917) [Medieval Studies in Ukraine in the late XIX – early XX centuries. (1880–1917)]. Candidate's thesis. Kharkiv, 346 s. (In Ukrainian).

Лиман, С. І. 1993. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917): Дисертація... кандидата історичних наук. Харків, 346 с.

Nadler, V. K. 1865. Imperator Otton III i ego vremena [Emperor Otto III and his time]. Kharkiv: University Printing House, 30 s. (In Russian).

Надлер, В. К. 1865. Император Оттон III и его время. Харьков: Типография университета, 30 с.

Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatuy po istoriko-filologicheskomu fakultetu imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1907–1908 akademicheskoy god. 1907. [Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes at the Historical and Philological Faculty of the Imperial Kharkov University for the 1907–1908 academic year]. Kharkov, 16 s. (In Russian).

Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1907-1908 академический год. 1907. Харьков, б. и., 16 с.

Otchyot o sostoyanii i deyatel'nosti Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta za 1907 god. 1908. *Zapiski Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta*, vol. 3, s. 1–200.

Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1907 год. 1908. *Записки Императорского Харьковского университета*, кн. 3, с. 1–200.

Pogodin, A. L. 1910. Istoriya Bolgarii [History of Bulgaria]. St. Petersburg, «Brockhaus-Efron» edition, 226 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910. История Болгарии. Санкт-Петербург, Издание «Брокгауз-Ефрон», 226 с.

Pogodin, A. L. 1915. Kratkiy ocherk istorii slavyan [A brief outline of the history of the Slavs]. Moscow: G.A. Lehman's Publishing House, 124 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1915. Краткий очерк истории славян. Москва: Издательство Г. А. Лемана, 124 с.

Rot, K. 1914. Istoriya hristianskih gosudarstv Balkanskogo poluostrova (Bolgariya, Serbiya, Rummyiniya, Chernogoriya, Gretsuya) [History of the Christian

states of the Balkan Peninsula (Bulgaria, Serbia, Romania, Montenegro, Greece)]. Translated under the editorship and with an additional essay by Prof. A. L. Pogodin. St. Petersburg, P. P. Soikin Publishing House, 123 s. (In Russian).

Рот, К. 1914. История христианских государств Балканского полуострова (Болгария, Сербия, Румыния, Черногория, Греция / Перевод под редакцией и с дополнительным очерком проф. А. Л. Погодина. Санкт-Петербург, Издательство П. П. Сойкина, 123 с.

Samoilenko, O. 2008. Trahichna dolia vydatnoho slavista (do 70-yi richnytsi zi dnia smerti Hryhoriia Andriiovycha Ilinskoho [The tragic fate of a prominent Slavic scholar (to the 70th anniversary of the death of Grigory Andreevich Ilyinsky)]. *Nizhynska starovyna*, s. 134–138. (In Ukrainian).

Самойленко, О. 2008. Трагічна доля видатного славіста (до 70-ї річниці зі дня смерті Григорія Андрійовича Ільїнського. *Ніжинська старовина*, с. 134–138.

Slavyanovedenie v dorevolyutsionnoy Rossii. Izuchenie yuzhnyih i zapadnyih slavyan [Slavic studies in pre-revolutionary Russia. Study of the South and West Slavs]. 1988. Moscow, Nauka, 400 s. (In Russian).

Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. 1988. Москва, Наука, 400 с.

Zaharova, L. D. 2003. Grigoriy Andreevich Ilinskiy [Grigory Andreevich Ilyinsky]. *Otechestvennyie lingvisty XX veka*. Moscow, part 1, s. 180–196

Захарова, Л. Д. 2003. Григорий Андреевич Ильинский. *Отечественные лингвисты XX века*. Москва, часть 1, с. 180-196. (In Russian).

Zapiska ob uchYonyih trudah G. A. Ilinskogo. 1921. [A note about the scientific works of G. A. Ilyinsky]. *Izvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, vol. 15, № 1-18, s. 322–330. (In Russian).

Записка об учёных трудах Г. А. Ильинского. 1921. *Известия Российской Академии Наук*, том 15, № 1–18, с. 322–330.

Zhuravlev, V. K. 1962. Grigoriy Andreevich Ilinskiy (1876–1937) [Grigory Andreevich Ilyinsky (1876–1937)]. Moscow, Moscow State University Publishing House, 80 s. (In Russian).

Журавлев, В. К. 1962. Григорий Андреевич Ильинский (1876–1937). Москва, Издательство Московского государственного университета, 80 с.

Дата надходження статті до редакції – 30 вересня 2021 р.